

BAJORIŠKOSIOS TAPATYBĖS ATSPINDŽIAI XX A. PIRMOS PUSĖS LIETUVIŲ BAJORŲ RAŠYTOJŲ LITERATŪRINĖJE KŪRYBOJE: KOLEKTYVINĖS ATMINTIES ASPEKTAS

VAIVA NARUŠIENĖ

Lietuvių tautinio atgimimo laikotarpiu, formuojantis moderniai lietuvių tautai, į jos kultūros kūrėjų gretas įsijungė nedidelis būrelis lietuvių pasirinkusių bajorų rašytojų, svariai prisidėjusių prie šios kultūros turbinimo. Rikiuojant pagal gimimo ir kūrybinio darbo pradžios metus, čia patenka Julija Beniuševičiūtė-Žymantienė-Žemaitė (1845–1921), Gabrielė Petkevičaitė-Bitė (1861–1943), Lazdynų Pelėdos slapyvardžiu pasirašinėjusios seserys Sofija (1867–1926) ir Marija (1872–1957) Ivanauskaitės, Juozapas Albinas Herbačiauskas (1876–1944), Marija Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana (1877–1930) ir Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė (1886–1958). Jauniausias iš jų, jau tarpukariu debiutavęs Fabijonas Neveravičius (1900–1981), priskirtinas antrajai lietuvių bajorų rašytojų kartai, kuriai mūsų literatūroje atstovauja jis vienintelis. Lietuvių literatūrologijoje šių bajorų rašytojų luominės tapatybės atžvilgiu nelinkstama išskirti iš bendros moderniosios lietuvių literatūros erdvės, kuri pagal tradiciškai susiklosčiusį požiūrį yra laikoma iš esmės valstietiška¹. Toks požiūris yra pagrįstas nuo atgimimo laikų įsitvirtinusia etninio lietuviškumo samprata, lietuviškumą tapatinant su „tautos kamieną“ sudarančių valstiečių pasaulėjauta, charakteriu, jų sukurta ir kuriama dvasine bei materialine kultūra, o politinių nuostatų atžvilgiu – su

Straipsnis parengtas vykdant podoktorantūros stažuotę „Fabijono Neveravičiaus ir kitų XX a. pirmos pusės bajoriškos kilmės rašytojų tapatybė bei istorinė atmintis jų kūryboje“, finansuojamą Lietuvos mokslo tarybos pagal Europos Sąjungos struktūrinių fondų įgyvendinamą projektą „Podoktorantūros (post doc) stažuocių įgyvendinimas Lietuvoje“ (Nr. 78).

¹ „Lietuvių literatūra – valstietiškos kilmės literatūra [...]. [...] tautinės literatūros kūrinys galėjo prasikalti tik iš žodžio, kuris išliko gyvas po šiaudine valstiečio pastoge. Tas kūrinys ir buvo skiriamas valstiečiui...“ (Vytautas Kubilius, *Tautinė literatūra globalizacijos amžiuje*: Straipsnių rinkinys, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, Profesoriaus Broniaus Vaškelių literatūrinės komparatystikos centras, 2003, p. 35).

etnografinė Lietuva². Tad kalbant apie lietuviybę pasirinkusius bajorus rašytojus, suponuojama, kad kartu su lietuviybe jie perėmė ir etninės lietuvių kultūros dėmenis, taip prie jos pritapdami, jog jų bajoriška kilmė nebeveidino reikšmingo vaidmens jų kūrybinėje biografijoje. Vis dėlto svarbu atsižvelgti į tai, kad ateidami į etniniu pamatu paremtą lietuvių kultūrą, šie rašytojai atsinešė iš buvusios LDK bajoriškosios kultūrinės tradicijos paveldėtas idėjas ir vertybes, kurias daugiau ar mažiau perteikė ir savo kūryboje. Tuo tarpu laikantis tradicinio požiūrio į moderniąją lietuvių literatūrą, yra gerokai supaprastinamas ir susiaurinamas tikrasis jos vaizdas, nenorint matyti jos heterogeniškumo, kurio vieną iš elementų būtent ir sudaro bajoriškoji tradicija, įsiliejusi į šią literatūrą ir per minėtų rašytojų kūrybą. Todėl keliant bajorų rašytojų bajoriškosios tapatybės klausimą, kartu yra paliečiamos kelios svarbios moderniosios lietuvių kultūros problemos. Viena iš jų – tai bajoriškosios kultūros paveldo problema, kuri iki šiol yra sunkiai sprendžiama, ieškant dalinių sprendimų ir mėginant suderinti prieštarinius atrankos kriterijus, kurie didelę šio paveldo dalį palieka už lietuvių kultūros ribų. Kita svarbi problema yra bajorų įtaka ir vieta XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės Lietuvos kultūriniame gyvenime bei jos integracijos į modernėjančią visuomenę lygis – šie prieš dešimtmetį istorikės Zitos Medišauskienės iškelti klausimai tebelieka aktualūs ir šiandien³. Pastarasis klausimas glaudžiai siejasi ir su lietuvių inteligentijos genezės problematika, kadangi, ieškant atsakymo į jį, atsiskleidžia bajoriškos kilmės inteligentų vieta lietuvių visuomenėje ir jos kultūroje.

Bajorijos integravimosi į modernią lietuvių visuomenę klausimą yra gana plačiai aptarę lietuvių istorikai, savo tyrimuose pagrindinį dėmesį skyrę bajorų tautinės savimonės raiškai ir jos pokyčiams lietuvių tautinio atgimimo laikotarpiu⁴. Iš bajorų rašytojų čia daugiausia dėmesio pelnytai

² Rimantas Miknys, „Svajonės išsipildys, jeigu būsiu naudingas Lietuvai...“: Architekto Antano Vivulskio tautinės identifikacijos istorinis aspektas“, in: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, sudarytojai Egidijus Motieka, Rimantas Miknys, Raimundas Lopata, (ser. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 8), Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 306.

³ Zita Medišauskienė, „Luomas, kuris suvokė savo likimą“, in: *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2001, Nr. 28, p. 86.

⁴ Iš istorikų darbų galima paminėti: Antanas Kulakauskas, „Šaka, atskilus nuo tautos...“, in: *Sietynas*, Vilnius, 1988, Nr. 3, p. 75–98; Antanas Kulakauskas, „Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atgimimas“, in: *Literatūros teorijos ir ryšių problemos: Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX a. Lietuvoje*: Straipsnių rinkinys, sudarytojas Saulius Žukas, Vilnius: Mokslo, LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1989, p. 5–34; Zita Medišauskienė, *op. cit.*, p. 85–97. Lietuvos bajorijos pasirinkimų lietuvių tautinio at-

sulaukė Herbačiauskas, vienintelis iš jų savo publicistikoje plačiai išskleidęs krajovcams demokratams artimas pažiūras į tautiškumą, su kuriomis jam nepavyko pritaipyti nei modernioje Lietuvos, nei Lenkijos visuomenėje, kur tuo metu dominavo nacionalizmo idėjos⁵.

Tačiau bajorų santykis su moderniuoju lietuviškumu yra tik vienas su jų bajoriškąja tapatybe susijusių aspektų. Ne mažiau svarbi yra jų bajoriškios kultūros⁶ problema, kuri, kalbant apie XIX a. pabaigos – XX a. pirmų dešimtmečių laikotarpį, lietuvių literatūrologijoje iki šiol yra mažai tyrinėta. Išimtį sudaro Giedriaus Viliūno prieš du dešimtmečius atlikti Fabijono Neveravičiaus bajoriškiosios savimonės jo kūryboje ir visuomeninėje laikysenoje tyrimai, pristatantys rašytojo bajorišką kilmę, biografiją, visuomeninę veiklą ir istorinę kūrybą⁷, išskiriant kai kuriuos bajoriškąją savimonę atskleidžiančius momentus, pavyzdžiui, bajorišką požiūrį į liaudį, ryšį su LDK valstybingumo tradicija, istorinio tęstinumo suvokimą ir „laisvesnę lietuvių sampratą“⁸. Vis dėlto, išryškindamas kai kuriuos bajoriškiosios savivokos bruožus, Viliūnas nesiekė daryti platesnių apibendrinimų ir giliau atskleisti bajorų rašytojų tapatybės problemų modernėjančioje lietuvių kultūroje, kurios bus keliamos šiame straipsnyje.

gimimo epochoje problema plačiai nagrinėjama: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, redakcinė kolegija Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla, (ser. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 1), Vilnius: Sietynas, 1990; *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, 1996; *Mykolas Rōmeris*, sudarytojai Vladas Sirutavičius, Egidijus Motieka, Rimantas Miknys, Raimundas Lopata, (ser. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 13), Vilnius: Saulabrolis, 1996.

⁵ Vytautas Berenis, „Herbačiauskas ir lenkų–lietuvių kultūros sintezės vizija“, in: *Naujoji Romuva*, Vilnius, 1998, Nr. 1, p. 14–16; Rimantas Miknys, „Polacy na Litwie a kształtowanie się nowoczesnego narodu litewskiego na przełomie XIX i XX w. (J. A. Herbaczewski, M. Rōmer)“, in: *Białostoczczyzna*, Białystok, 1998, Nr. 2, p. 15–21; Vladas Sirutavičius, „Apie ‘blogą lietuvių’ Juozapą Albiną Herbačiauską“, in: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, p. 271–290; Vladas Sirutavičius, „Dvi lietuvių tautinio atgimimo interpretacijos (Mykolas Rōmeris ir Juozapas Albinas Herbačiauskas)“, in: *Mykolas Rōmeris*, p. 54–79; Vaiva Narušienė, *Józef Albin Herbaczewski – pisarz polsko-litewski*, (ser. *Biblioteka Literatury Pogranicza*, t. 14), Kraków: Universitas, 2007.

⁶ Bajoriškoji kultūra čia suprantama kaip tam tikro gyvenimo stiliaus (papročių, meninio skonio ir pan.) ir pasaulėžiūros (etosos ir visuomeninių bei politinių pažiūrų) visuma; žr. Janusz Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit – upadek – relikty*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1983, p. 5.

⁷ Žr. Giedrius Viliūnas, „Bajoras tarpukario Lietuvoje: Fabijono Neveravičiaus gyvenimas ir kūryba“, in: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, p. 365–384; Giedrius Viliūnas, *Lietuvių istorinis romanas*, (ser. *Literatūra*, Nr. 33 (1)), Vilnius: Mokslas, 1992, p. 78–89.

⁸ Giedrius Viliūnas, *Lietuvių istorinis romanas*, p. 84.

Reikia turėti galvoje, kad į lietuvių kultūrą bajorai rašytojai atėjo su skirtinga kultūrine tradicija, pasaulėžiūra ir etosu, paremtu kitokiomis paradigmomis, idėjomis ir vertybėmis. Norėdami pritapti prie lietuviško kultūros lauko⁹, jie turėjo vienaip ar kitaip prisitaikyti prie jo diktuojamų idėjinių ir vertybinių normų arba mėginti joms priešpriešinti savąias. Kiekvienas iš šių rašytojų rinkosi skirtingas prisitaikymo strategijas, priklausomai nuo atsineštų iš šeimos vertybinių nuostatų, gauto išsilavinimo, pažiūrų ir susiklosčiusių gyvenimo aplinkybių. Analizuojant šiuos prisitaikymo būdus, iškylančius idėjinius susidūrimus ir priešpriešas, ne tik atsiskleidžia bajorijos tapatybės dinamika pereinamuoju laikotarpiu, bet ir išryškėja lietuvių kultūros ribos, joje galiojančios paradigmos, o bajoras rašytojas tampa indikatoriumi, parodančiu kultūroje ir visuomenėje glūdinčias įtampas bei problemas.

Keliant bajoriškiosios tapatybės klausimą, kaip vienas ryškiausių dėmenų iškyla kolektyvinė atmintis, suvokiama kaip nuolat kintantis visuomenės ar jos grupės praeities įsivaizdavimas, kurį individai konstruoja iš savo įsimintos informacijos, kuri yra suprantama, atrenkama ir perkuriama pagal tos visuomenės ar grupės kultūros standartus ir įsitikinimus¹⁰. Remdamiesi šiuo apibrėžimu, galime teigti, kad per savo praeities vizijas bajorai rašytojai perteikė ne tik bajorijos turimą istorijos įsivaizdavimą, bet ir jos vertybes, etosą, elgsenos pavyzdžius ir idėjas. Kadangi kolektyvinė atmintis yra nuolat atnaujinama, atsižvelgiant į tai, kas visuomenei ar jos grupei aktualu ir svarbu dabartinėje situacijoje bei pertvarkant atsiminimus, kad jie atitiktų kintančias visuomeninės pusiausvyros sąlygas¹¹, kartu ji parodo dabartines jos problemas, lūkesčius ir idėjines bei vertybines nuostatas. Janas Assmannas pabrėžia esminį šios atminties vaidmenį kolektyvinei tapatybei, teigdamas, kad kolektyvinė atmintis, formuodama, aktualizuodama ir saugodama reikšmingus praeities atsiminimus ir įjungdama juos į dabartį, pagrindžia kolektyvinę tapatybę suteikdama vienybės ir savitumo pojūtį¹².

⁹ Vartodami lauko terminą, čia remiamės Pierre'u Bourdieu, kuris lauką suvokė kaip pagal tam tikras taisykles veikiančią socialinių santykių sistemą, kaip tam tikrą kovos vietą, kur varžomasi dėl įsitvirtinimo, valdančiojo padėties, teisės nustatinėti lauko ribas, normas ir įteisinti vertybes; žr. Pierre Bourdieu, Loïc J. D. Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, iš anglų kalbos vertė Vilija Poviliūnienė, (ser. *Atviros Lietuvos knyga. Idėjos*), Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 131.

¹⁰ Barbara Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa: Scholar, 2006, p. 44.

¹¹ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Félix Alcan, 1925, p. 63.

¹² Jan Assmann, *Pamięć kulturowa: Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłumaczyła Anna Kryczyńska-Pham, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008, p. 32–33.

Itin dėkinga kolektyvinės atminties tyrimo medžiaga tampa literatūrinė kūryba, kuri duoda atminties ir tapatybės įsivaizdavimams išraiškiningą estetinį pavidalą, geriau išreiškiantį priklausomybes ir mechanizmus, mažiau pastebimus kasdienėje patirtyje¹³.

Šio straipsnio tikslas yra pažvelgti į bajorų rašytojų tapatybės problemą kolektyvinės atminties aspektu, analizuojant, kaip jų literatūrinėje kūryboje pateikiamuose praeities įsivaizdavimuose, iškeliamose idėjose ir vertybėse atsiskleidžia bajoriškoji kolektyvinė atmintis ir kaip ji reprezentuoja bajoriškąją tapatybę. Šis kolektyvinės tapatybės tyrimas yra vienas iš pirmųjų lietuvių literatūrologijoje, kur, kitaip negu istorijos moksle, vis dar menkai domimasi šiuo tyrimo metodu¹⁴, atveriančiu naujas galimybes kitaip pažvelgti į savo kultūrą ir suvokti ją formuojančias paradigmas.

Žvelgiant į lietuvių bajorų rašytojų kūrybą kolektyvinės atminties aspektu, į tyrimo lauką patenka tik ta jų kūrybos dalis, kurioje galima išskirti ryškesnius bajoriškosios kolektyvinės atminties momentus. Tai praeities bajorijos gyvenimą vaizduojantys prozos kūriniai: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės romanas *Ad astra* (1933), Marijos Pečkauskaitės-Šatrijos Raganos apysakos *Viktutė* (1901) ir *Sename dvare* (1922), Sofijos Čiurlionienės nebaigtas romanas *Bundanti žemė* (1934) bei Fabijono Neveravičiaus romanai *Blaškamos liepsnos* (1936) ir *Erškėčiai* (1937). Istoriniam žanrui iš jų priklauso tik Neveravičiaus romanai, aprašantys vieną iš dramatiškiausių bajorijos istorijos periodų, apimančių Abiejų Tautų Respublikos žlugimo ir 1831 m. sukilimo epochą. Tuo tarpu moterų autorių kūriniai žanrinio požiūriu labiau priskirtini psichologinei ir socialinei-buitinei prozai. Juose vaizduojami netolimi jų pačių išgyventi tautinio atgimimo laikai, priklausantys komunikatyvinės atminties sričiai.

¹³ Jerzy Kałużny, „Kategoria pamięci zbiorowej w badaniach literaturoznawczych“, in: *Kultura współczesna*, Warszawa, 2007, Nr. 3, p. 96.

¹⁴ Iš pastarųjų galima nurodyti Rūtos Eidukevičienės atliekamus vokiečių ir austrų literatūros tyrimus: Rūta Eidukevičienė, „(Re)konstruktion der Vergangenheit im neuen deutschen Familienroman (unter besonderer Berücksichtigung des Romans „Die Mittagsfrau“ Von Julia Franck)“, in: *Literatūra*, Vilnius, 2008, t. 50 (4), p. 35–46; Rūta Eidukevičienė, „Die Dialektik von Vergessen und Erinnern in Arno Geigers Roman „Es geht uns gut““, in: *Triangulum: Germanistisches Jahrbuch 2008 für Estland, Lettland und Litauen*, Tartu, 2009, p. 57–75; Rūta Eidukevičienė, „Lietuvos istorijos ir istorinės atminties tematizavimas naujausioje austrų literatūroje“, in: *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2011, Nr. 56, p. 9–33. Iš lietuvių literatūrai skirtų tyrimų paminėtina: Gitana Notrimaitė, *Atminties imperatyvai: Lietuvos istorijos mitologinimas Juditos Vaičiūnaitės ir Sigito Gedos poezijoje*, (ser. *Ars critica*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010.

Keliant klausimą, kas lėmė šių laikotarpių pasirinkimo priežastį, pirmiausia reikėtų ieškoti, kokios idėjos, vertybės ir elgsenos pavyzdžiai slypi už vaizduojamų praeities įvykių ir asmenybių, kuriuos rašytojai, žvelgdami iš savo meto perspektyvos, norėjo pateikti skaitytojams, tikėdami jų dabartiniu aktualumu. Šiuo požiūriu išskirta proza atstovauja dvi skirtingas idėjines sroves: pozityvistinę, kuriai priklauso visų trijų moterų rašytojų kūriniai, ir romantinę-sarmatiškąją, kuriai tenka Neveravičiaus romanai. Galima sakyti, kad šias idėjines kryptis iš dalies padiktavo patys aprašomi laikotarpiai, tačiau kita vertus, galima numanyti, kad pasirinkdami šiuos laikotarpius ir atitinkamas idėjines sroves, rašytojai kartu atskleidė, kas jiems bajorijos praeityje ir jos kultūroje atrodė svarbiausia, ir kas, jų nuomone, galėtų pasitarnauti pavyzdžiu dabartiniams bajorams. Akcentuodami skirtingas bajorijos idėjas ir vertybes jie pateikė ir pagrindė skirtingus bajoriškosios tapatybės išivaizdavimus. Šioje vietoje vertėtų prisiminti bajorijos tyrinėtojo Andrzejaus Zajączkowskio pastebėjimą, kad bajoriškosios kultūros dinamiką ir vystymąsi apibūdina kintantis jos bendrą tipą sudarančių vertybių dydis¹⁵. Tad juo remiantis bus siekiama pažiūrėti, kokią bajoriškąją tapatybę kūrė kiekviena iš išskirtų dviejų bajorijos praeities vizijų.

Per tarnavimą visuomenei į lietuviybę: pozityvistinė atgimimo laikų bajorijos vizija. Šatrijos Raganos apysakose, Petkevičaitės-Bitės romane *Ad astra* ir Čiurlionienės romane *Bundanti žemė* vaizduojamas vienas sudėtingiausių Lietuvos bajorijos gyvavimo laikotarpių, kai vykstančių milžiniškų permainų akivaizdoje – nykstant feodalinei, luominei santvarkai, vystantis kapitalistiniam ūkiui, liberalėjant ir demokratėjant visuomenei, vykstant valstiečių emancipacijai ir atsiradus lietuvių tautiniam judėjimui – ji buvo priversta iš naujo peržiūrėti ligtolines savo vertybes, apsibrėžti savo tapatybę ir ieškoti sau naujos vietos sparčiai besikeičiančioje visuomenėje. Žvelgdamos į iš pagrindų besikeičiančią ligtolinę pasaulio tvarką, rašytojos aptaria bajorijai iškylančias problemas, iššūkius ir uždavinius, siūlydamos jai sprendimus, neretai paremtus savo pačių patirtimi.

Nežiūrint šių kūrinių atsiradimą skiriančių metų – seniausia iš jų *Viktutė* sukurta 1901 m., o *Bundanti žemė* rašyta jau 1934 m., – juose iškyla gana vie ningas lietuvių tautinio atgimimo epochos bajorijos gyvenimo paveikslas. Jo vientisumą sąlygoja būtent pozityvizmo idėjos, kurių šviesoje atrenkami, pateikiami ir interpretuojami praeities įvykiai bei kuriami bajorų personažai. Visų trijų rašytojų prozoje nesunkiai atpažįstamos Varšuvos pozityvis-

¹⁵ Andrzej Zajączkowski, *Szlachta polska: Kultura i struktura*, Warszawa: Semper, 1993, p. 97.

tų Alexandro Świętochowskio, Elizos Orzeszkowos, Marijos Konopnickos, Bolesława Pruso ir kitų keltos idėjos: organinio darbo šūkis, raginant darbuotis ūkiu, kultūros ir švietimo srityse, tikrosios visų žmonių laisvės ir lygybės reikalavimas, kova su visuomenės atsilikimu, moraliniu sugedimu ir tamsumu, taip pat moterų emancipacijos klausimas¹⁶. Lenkų pozityvistų įtaką patvirtina ir tiesioginės nuorodos, pavyzdžiui, Petkevičaitės-Bitės romano *Ad astra* moto parinkti Konopnickos žodžiai: „Tikiu būtiną, sąmoningą žmonijos veržimąsi į teisių ir lygybės idėjas“, taip pat ir romano pavadinimas, atitinkantis Orzeszkowos kartu su Juliumi Romskiu parašyto romano pavadinimą.

Galima numanyti, kad pozityvistų skleidžiamomis idėjomis lietuvių rašytojos susižavėjo ne atsitiktinai. Po 1863 m. sukilimo buvusioje Abiejų Tautų Respublikoje išplitusi pozityvizmo ideologija pažangiai nusiteikusiai bajorijos daliai virto parankiu tiltu, padėjusiu integruotis į modernėjančią ir demokratėjančią visuomenę, tampant svarbiu ir naudingu jos dėmeniu. Vienas iš kelių, kurių rinkosi pažangioji bajorija, taip pat ir visos trys rašytojos, buvo įsijungimas į inteligentijos gretas. Reikia pastebėti, kad pozityvizmo programa, reikalaujanti aktyvios visuomeninės laikysenos, atitiko vieną iš pagrindinių tradicinės bajoriškosios tapatybės bruožų – pilietiškumą ir visuomeniškumą, suteikdama galimybę ir toliau atlikti svarbų vaidmenį besikeičiančioje visuomenėje, savo organiniu darbu duodant jai vystymosi kryptį ir moralinį pavyzdį. Medišauskienė pastebi, kad ir po 1863 m. sukilimo pralaimėjimo didelės dalies Lietuvos bajorų sąmonėje pareiga vadovauti visuomenei išliko kaip esminis luomo egzistencijos pateisinimas, nors ji buvo suprantama jau nebe politine, bet labiau moraline, visuomenine, ekonomine ir kultūrine prasme, stengiantis aktyviai rūpintis savo krašto ūkiu, valstiečių padėtimi, švietimu ir kultūros reikalais¹⁷. Tad pozityvizmo idėjos rado palankią dirvą skleistis sau naujos vietos pasikeitusioje visuomenėje ieškančios bajorijos tarpe, nors, kaip pažymi lenkų istorikas Romanas Jurkowski, nemaža bajorijos dalis buvo linkusi priimti tik tą dalį pozityvizmo organinio darbo programos, kurioje buvo kalbama apie žemės ūkį, prekybą, pramonę, mokslo ir švietimo vystymą, tačiau nenoriai atsiliespė į kvietimą kovoti su bajoriškosios tradicijos atgyvenomis arba demokratiuoti visuomeninius santykius. Po sukilimo ištikusių represijų sąlygomis

¹⁶ Henryk Markiewicz, „Pozytywizm“, in: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, pod redakcją Józefa Bachorza i Aliny Kowalczykowej, Wrocław: Ossolineum, 1991, p. 768.

¹⁷ Zita Medišauskienė, *op. cit.*, p. 90–95.

šie bajorai būtent tradicijų įtvirtinime ir konservatyvume (tačiau netapatinant su atsilikimu) matė savo išlikimo galimybę¹⁸. Tačiau toks mėginimas išsaugoti luominį atskirumą ir senąją tapatybę gerokai apsunkino įsijungimą į demokratėjančią visuomenę ir trukdė pripažinti iš valstiečių iniciatyvos kilusį lietuvių tautinį judėjimą. Ir atvirksčiai, tai bajorijos daliai, kuri palaikė visuomenės santykių sudemokratinimo idėją, stengdamasi traktuoti kitų luomų žmones kaip sau lygius ir visomis išgalėmis mažinti socialinę, ekonominę bei kitokią nelygybę, buvo lengviau priimti ir lietuvių tautinį sąjūdį, įsiklausyti į jo keliamus tikslus ir netgi apsispręsti pritaipyti prie etniniu pagrindu besikuriančios modernios lietuvių tautos. Tai nereiškia, kad pozityvizmo idėjos vedė bajoriją į atsivertimą lietuvybėn, tačiau pozityvistų propaguojamas pažangus, demokratinis nusistatymas ir atvirumas naujoms idėjoms buvo vienas iš šį apsisprendimą palengvinančių veiksnių.

Šią prielaidą patvirtina ir visų trijų rašytojų kūriniai, kuriuose parodoma, kaip pozityvizmo idėjomis persiėmę bajorai, iš pradžių rūpinęsi visuomenės problemų sprendimu, pamažu pereina prie tautinių klausimų, pasirinkdami lietuvybę ir įsitraukdami į lietuvių tautinį judėjimą. Skaitant šiuos kūrinius, nesunku įžvelgti aiškias sąsajas su pačių rašytojų biografijomis ir jų patirtais savimonės pokyčiais: ne atsitiktinai ir Petkevičaitės-Bitės romano, ir Šatrijos Raganos *Viktutės* pagrindinės herojės yra jaunos bajoraitės – tokios, kokiomis abi rašytojos buvo tautinio atgimimo metais. Šie bajoraičių personažai iliustruoja ne tik bajorijos sąmonėjimo procesą, bet ir XIX a. paskutinių dešimtmečių Lietuvos moterų emancipacijos kelią. Rašytojos kuria savarankiškas, stiprias, darbščias, siekiančias išsilavinimo, besidominčias įvairiomis gyvenimo sritimis, pozityvizmo idėjomis gyvenančias herojes, besistengiančias būti kuo naudingesnėmis visuomenei. Svarbus šių bajoraičių bruožas yra demokratinis nusistatymas valstiečių atžvilgiu, padedant jiems varge, gydant ir mokant vaikus rašto. Šie bruožai būdingi ne tik Petkevičaitės-Bitės ir Šatrijos Raganos herojėms, bet ir Čiurlionienės kuriamam bajoraitės Jolės Vaidilytės personažui. Tiek Čiurlionienės, tiek Petkevičaitės-Bitės romanuose pabrėžiama, kad įsiliedama į inteligentijos gretas bajorija privalo rūpintis liaudimi, jos švietimu ir teisėmis. Šis rūpestis valstiečiais gerokai skiriasi nuo senojo paternalistinio bajorijos požiūrio į valstietiją, kurį kritikuoja Petkevičaitė-Bitė ir Šatrijos Ragana, prikišdamos bajorams, kad jie tik valgydina ir šelpia valstiečius, bet jų nešviečia ir neruošia savarankiškam gyvenimui, siekdami išlaikyti juos priklausos-

¹⁸ Roman Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie kresów północno-wschodnich 1864–1904: Działalność społeczno-gospodarcza*, Warszawa: Przegląd Wschodni, 2001, p. 548–549.

mus¹⁹. Pareiga tampa esmine sąvoka, apibūdinančia žmogaus gyvenimą ir jį įprasminančia. Žmogaus vertės matu tampa naudingumas visuomenei, tėvynei, šeimai, pagal tai formuojant savo tikslus ir darant esminius pasirinkimus. Pastebėtina, kad Petkevičaitė-Bitė savo romane kuria gana liberalių pažiūrų heroję, atspindinčią visuomenės sekularizacijos tendencijas, o Šatrijos Raganos personažai organinio darbo idėjas jungia su veiklia krikščioniška meile savo artimui²⁰. Tiesa, krikščionybės mokymas išlieka svarbus ir Petkevičaitės-Bitės romane, kuris baigiamas būtent Kristaus žodžiais: „Ką savo vargingiausiam broliui padarysi, tai man padarysi“. Todėl galima teigti, kad savo kūriniuose vaizduodamos bajorijos savimonės pokyčius nė viena iš rašytojų radikalai nenutolo nuo tradicinio bajoro-kataliko modelio.

Greta pateikiamo bajorijos visuomeninės laikysenos pavyzdžio ne mažiau svarbią vietą šioje prozoje užima jos santykis su lietuvybe ir tautiniu lietuvių judėjimu, atskleidžiant jos tautinės savimonės raidą modernaus lietuviškumo link. Kelią nuo „lietuvis su lenkų kultūra“ iki lietuviškai kalbančios ir visomis išgalėmis palaikančios lietuvių tautinį atgimimą lietuvaite nueina visos minėtų kūrinių herojės, o Čiurlionienės romane – ir bajoraitis Stepas Vaidyla. Jų tautinių pažiūrų kaitą paspartina sutiktų lietuvių tautinio judėjimo veikėjų aiškinimai ir jų tiekama lietuviška spauda, kurios įtakoje bajorijos nutolimas nuo lietuvybės ir liaudies imamas laikyti klaida, kurią būtina kuo greičiau ištaisyti. Čia vėlgi galime išvelgti ryškias paraleles su rašytojų biografijomis, kuriose svarbų vaidmenį atliko tokie lietuvių tautinio sąjūdžio veikėjai kaip Povilas Višinskis ir Juozas Tumas-Vaižgantas. Bene subtiliausiai bajorų atsigręžimą į lietuvybę atskleidžia Šatrijos Ragana, savo apysakose parodanti šio proceso sudėtingumą ir ilgumą. Jos herojės, išsyk neatmesdamos lenkų kalbos ir kultūros, kurioje susiformavo, po truputį lenkų kalbą ima laikyti įmote, didžiausią meilę rodydamos lietuvių kalbai. Čia galime atpažinti prielankumą lietuvių tautinio atgimimo laikais įsitvirtinusiai nuomonei, kad bajorų nutautėjimas buvo tik išorinis, kai tuo tarpu jų šerdis liko lietuviška²¹. Tai patvirtina ir mamatės iš *Sename dvare*

¹⁹ Plg. Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, *Ad astra: Nesenu laikų dviejų tomų romanas*, t. 1, Kauras–Marijampolė: Dirva, 1933, p. 112–113; Šatrijos Ragana, „Dėl tėvynės“, in: Šatrijos Ragana, *Raštai*, t. 2: *Apsakymai, dramos, kūriniai, straipsniai*, parengė Gediminas Mikelaitytis, Vilnius: Margi raštai, 2008, p. 244.

²⁰ Plg. Šatrijos Ragana, „Viktutė“, in: Šatrijos Ragana, *Raštai*, t. 1: *Viktutė. Vincas Stonis. Sename dvare*, parengė Gediminas Mikelaitytis, Vilnius: Margi raštai, 2006, p. 369.

²¹ Plg. Aleksandro Dambrausko kreipimąsi į Lietuvos dvarininkus: „lenkystė Lietuvoje – tai luoba, o Lietuvos žmonės – tai vidurys“ ([Aleksandras Dambrauskas], „Lietuvių

pateikiamas savo tautinės tapatybės apibūdinimas: „Nepaisant visų lenkiškų rūbų, lietuvė yra mano siela“²². Eidama modernaus lietuviškumo link, mamatė ne tik pati skaito draudžiamus lietuviškus raštus, bet ir juos dalija kitiems. Dar vienas iškalbingas jos gestas yra savo brangios apyrankės pardavimas, gautais pinigais paremiant lietuvių tautinį judėjimą. Vis dėlto ši bajorė suvokia, kad būdama išauginta lenkų kultūros, nesugebės taip pakeisti savo pasaulėžiūros, jog taptų tokia kaip valstiečių kilmės lietuviai, todėl tikisi, kad tai pavyks bent jos vaikams, kuriuos stengiasi auginti kuo lietuviškesnėje aplinkoje:

Norėčiau, kad bent mano vaikai prisidėtų prie Lietuvos atgimimo. [...] Tvirtai esu įsitikinusi, kad žmogus tik tuomet tegali būti tikrai naudingas savo tėvynei, jei yra išaugęs iš savo tautos kultūros. [...] Dėl to stengiuosi, kad mano vaikai kuo daugiau girdėtų, mokėtų, dainuotų mūsų žemaitiškų dainų, pasakų, padavimų.²³

Greta visomis jėgomis į lietuviybę trokštančių atsiversti demokratinių pažiūrų bajorų *Sename dvare* vaizduojami ir tokiems radikaliems pokyčiams nesubrendę, tačiau atviri vykstančioms visuomeninėms permainingoms personažai – teisingai ir didžiadvasiškai besielgiantis su valstiečiais tėvas ar simpatiškas bočelis, kuris, kad ir išoriškai besilaikydamas bajoriškų papročių, yra labai atlaidus ir geras su savo samdiniais valstiečiais, su kuriais kalba tik žemaitiškai, gerbia seną žemaičių kalbos kilmę ir visuomet prašo anūkų padainuoti žemaitiškų dainų. Kaip priešingybė šiems bajorams pateikiama toji bajorijos dalis, kuri yra akiai prisirišusi prie savo tradicijų, nenori atsisakyti luominės viršenybės ir su didžiausia panieka žiūri į „chamus“. Rašytoja parodo, kad tik būdami demokratiškai ir pažangiai nusistatę, bajorai turi galimybę rasti sau vietą modernėjančioje visuomenėje, nors šis procesas kiekvieno bajoro atveju bus skirtingas ir nevienodai spartus. Panašiai į bajorijos integravimąsi į lietuvių visuomenę žiūrėjo ir Petkevičaitė-Bitė, viename iš savo straipsnių teigusi, kad „kultūros niekas negali kaip pirštinių per akimirsnį užsimauti. Kultūra – tai ilgų metų uolaus darbo, prityrimo ir galvojimo įgytas turtas“²⁴. Tai suvokdama ji ragino nesišaiptyti iš bajorų dėl jų kalbos ar papročių, bet su kuo didesne pagarba ir broliškai elgiantis

balsas į jaunąją kartą Lietuvos didžponių, dvarponių ir bajorų“, in: *Dirva-žinynas*, Shenandoah, 1903, Nr. 6, p. 7).

²² Šatrijos Ragana, „Sename dvare“, in: Šatrijos Ragana, *Raštai*, t. 1, p. 355.

²³ *Ibid.*, p. 363.

²⁴ [Gabrielė Petkevičaitė] G. P., „Kauno žemės ūkio Draugijos rengiamos parodos ir paskaitos“, in: *Lietuvos žinios*, Vilnius, 1911-05-26, Nr. 60, p. 1.

stengtis patraukti juos į savo pusę, kviečiant įsijungti į visuomeninį ir kultūrinį darbą bendros tėvynės labui²⁵.

Apibendrinant galima teigti, kad savo kūriniuose rašytojos ne atsitiktinai pasirinko jų pačių išgyventą tautinio atgimimo epochą, dar kartą grįždamos į tuos laikus, kai formavosi moderni lietuvių tauta ir klostėsi nauji visuomeniniai santykiai, po truputį išstumiant nespėjančią su permainomis bajoriją ir jos kultūrą į lietuvių visuomenės paribius ar net užribius. Pažangių bajorų personažais, kuriuos kurdamos pasinaudojo ir savo pačių asmenine patirtimi, rašytojos parodė, kaip bajorai gali persiorientuoti ir tapti moderniais lietuviais. Siūlydamos elgsenos pavyzdžius ir vertybinius orientyrus, rašytojos rėmėsi pozityvizmo programa, suteikiančia galimybę aktyvia visuomenine, ekonomine, kultūrine švietėjiška ir kitokia veikla be didesnių idėjinių konfliktų užimti deramą vietą modernioje lietuvių visuomenėje, tuo pat metu išsaugant tradicinei bajoriškajai tapatybei svarbius pilietiškumo ir visuomeniškumo dėmenis. Kalbėdamos apie būtinus bajorijos pokyčius, nė viena iš autorių nesistengė visiškai atmesti bajoriškios kultūros, bet susitelkė į bajorų pareigas visuomenei ir būtinybę demokratizuoti visuomeninius santykius ir atsiversti į lietuvių kalbą ir palaikyti lietuvių tautinio judėjimo siekius. Šis siūlomasis bajoriškios tapatybės modelis iš esmės atitiko lietuvių tautinio judėjimo veikėjų lūkesčius bajorijai. Kaip pavyzdį čia galima pateikti ištrauką iš audringą diskusiją savo metu sukėlusio 1902 m. Aleksandro Dambrausko-Jakšto kreipimosi į jaunąją Lietuvos dvarininkų kartą, kuriame rašoma:

[...] mes trokštame, kad Lietuvos bajorai ir liaudė (žmonės) nedarytų dviejų skirtingų sviētų, bet būtų vienas, viename tautiškai lietuviškame kūne. Tad trokštame, kad jūs, godonėje užlaikydami savo erbus, mitras ir vainikus, kaipo branginamą paminklą jūsų bočių, neniekintumėte tų žmonių, tarp kurių gyvenate... [...] jaunosios ponios ir panelės, [...] pažinkite savo apsirikimą, išsimokykite pačios lietuviškai, prašnekite į žmones prigimta jų kalba, mokykite lietuvių vaikus skaityti ir rašyti lietuviškai, išmokykite juos lietuviškų dainų, dalykite jiems lietuviškus elementorius ir knygeles... [...] jei panorėsite susivienyti su mumis bendrame darbe, jei išmoksit lietuviškai, jei tapsite veikėjais lietuviškame darbe, o tuomet su išskėstom rankom jus priimsime...²⁶

Bemaž tokiais pat žodžiais į bajorus *Viktutėje* netiesiogiai kreipiasi ir Šatrijos Ragana:

²⁵ [Gabrielė Petkevičaitė] G. P., „Mūsų santykiai su akalicių bajorais“, in: *Lietuvos žinios*, Vilnius, 1914-01-25, Nr. 20, p. 1.

²⁶ [Aleksandras Dambrauskas], *op. cit.*, p. 17–19.

Lietuviai neturi jokios neapykantos dvarponiams kaip tokiems. Laiko tik jiems bloga jų ištautėjimą, prikaišioja jų atitolimą nuo prastų žmonių, paskendimą savo pačių naudoje. Pasijutus dvarponiams kartu su liaudimi, tos pačios tėvynės sūnumis esant, panorėjus jiems prisidėti prie bendro darbo Lietuvos labui, pradėjus jiems iš tikro auklėti idealus, – nieks nieko prieš juos neturės; lietuviai tik džiaugsis, kad tėvynė atrado savo paklydusius sūnus.²⁷

Reikia turėti galvoje, kad *Viktutė* buvo rašoma bemaž tuo pat metu, kai pasirodė Dambrausko-Jakšto kreipimasis, ir kai dar buvo tikimasi patraukti bajoriją į lietuvių tautinio judėjimo pusę. Tad šiame kontekste apysaka gali būti skaitoma kaip lietuvybę pasirinkusios bajorės raginimas savo luomo žmonėms pasekti jos pavyzdžiu. Anot Vinco Mykolaičio-Putino, *Viktutėje* Šatrijos Ragana pradėjo „apaštalavimą“ bajorijoje, trokšdama sulietuvinti ir sudemokratinti Lietuvos bajoriją, tačiau nesiekdama visiškai panaikinti jos visuomeninio ir kultūrinio savitumo²⁸. Šį pastebėjimą galime pritaikyti ir dviem dešimtmečiais vėliau parašytai apysakai *Sename dvare* bei Petkevičaitės-Bitės ir Čiurlionienės romanams. Toks rašymo tikslas paaiškina kūrinių idėjinį tendencingumą, programiškumą ir didaktiškumą, kurio nevensgė nė viena iš rašytojų.

Vis dėlto greta „apaštalavimo“ bajorijos tarpe galima išvelgti dar vieną jų misiją, kuri yra aktualesnė, kalbant apie vėliau parašytus kūrinius, – tai parodyti valstiečių kilmės lietuvių skaitytojams, kad lietuvybę pasirinkusi bajorija yra visavertė lietuvių visuomenės narė, nusipelnusi pasiaukojamu darbu jos labui. Šitai rašytojos siekė įrodyti ne tik savo kūryba, bet ir gyvenimu: jos greta kūrybos aktyviai užsiėmė visuomenine, o Petkevičaitė-Bitė ir politine veikla, atsidėjusios dirbo pedagoginį darbą, trokšdamos, Petkevičaitės-Bitės žodžiais tariant, „praskinti kelią į mūsų analfabetų milijonus ir įkvėpti jiems prarastą tautišką sąmonę. [...] mokyti liaudis skaityti, rašyti ir kelti joje visokiais įmanomais būdais tautišką sąmonę“²⁹. Ir, pasak amžininkų, ši antroji misija rašytojoms geriau pavyko nei pirmoji. Kaip pastebi Mykolaitis-Putinas, „lietuviškumo ir demokratiškumo idėjos bajoraitės skelbiamos inteligentinėj, poniškoj aplinkumoj, darė gilaus įspūdžio, tiesa, ne tiek bajorijai, kiek priaugančiai jaunosios lietuvių inteligentijos kartai“³⁰.

²⁷ Šatrijos Ragana, „Viktutė“, p. 113.

²⁸ Vincas Mykolaitis-Putinas, *Naujoji lietuvių literatūra*, t. 1, Kaunas: Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, 1936, p. 365–366, 372–373.

²⁹ Gabrielė Petkevičaitė, *Iš mūsų vargų ir kovų. Paminėti Palangos spektaklio 25 metų sukaktuvėms*, Kaunas: Varpas, 1927, p. 7.

³⁰ Vincas Mykolaitis-Putinas, *op. cit.*, p. 365–366.

Tokiame šiltame šių kūrinių sutikime galime įžvelgti lietuvių visuomenės norą savo tarpe matyti bajoriją, tikint, kad lietuvių tauta sudaryta ne vien iš valstiečių. Šį norą labai tiesiogiai savo kreipimesi išsakė ir Dambrauskas-Jakštas: „norime, kad jūs būtumėte mūsiškiai“³¹. Tą norą girdime ir Juozo Tumo-Vaižganto Sofijai Pšibiliauskienei skirtame nekrologe:

Kai mūsų bajorijai prikišama, kad jie lyg svetimi tapo tėvynei, jos kalbą užmiršę arba skyrium užsidarę, tai Sofija Ivanauskaitė, Marija Pečkauskaitė, Gabrielia Petkevičiūtė, Julija Boguševičiūtė, Sofija Kymantaitė ir daugybė vyrų savo darbais reiškė, jog Lietuvos bajorų luomas vis dėlto mums savas, ne svetimas.³²

Tad atsižvelgdami į pavykusią ir mažiau pavykusią bajorių rašytojų kūrinių misiją, galime sakyti, kad juose iškeliama bajoriškiosios tapatybės vizija labiau atitiko tuometinės modernėjančios lietuvių visuomenės, o ne didesnės dalies bajorijos įsivaizdavimus, kuriai ji atrodė per daug radikali ir nutolusi nuo tradiciškai susiklosčiusio bajoriškiosios tapatybės modelio. Vis dėlto, kaip parodė istorija, vykstančių pervartų laikotarpyje kaip tik rašytojų siūlomas kelias pasirodė esąs teisingas ir bajorijai atveriantis perspektyvas, kai tuo tarpu konservatyvumas reiškė pasilikimą periferijoje ir užleidimą pirmaujančios visuomenėje vietos valstiečių kilmės inteligentijai, kaip kad ir nutiko. Pasak Tumo-Vaižganto, „kaimo inteligentija lyg skriste skrido pro dvarus, aiškiai jau matydama juos atsiliesiant ir atsiliesiant, paptapsiant svetimus tautai ir nebereikalingus. Dvaras tai žinojo, bet temokėjo pykti ir pravardžiuotis...“³³

Riteriška-sarmatiška bajorijos vizija Fabijono Neveravičiaus istorinėje prozoje. Visiškai kitokia bajorijos praeities vizija išskyla Neveravičiaus istoriniuose romanuose *Blaškomos liepsnos* ir *Erškėčiai*, kuriuose nusikeliama į XVIII a. paskutinių trijų dešimtmečių ir 1831 m. sukilimo laikotarpį, jau priklausantį kultūrinės atminties sričiai. Pasirinktoji Abiejų Tautų Respublikos žlugimo ir bandymų ją atgaivinti epocha, paženklinta romantizmo idėjų, leido rašytojui atskleisti romantikų kūryboje išaukštintą bajorijos riteriškąją etosą, laisvės imperatyvą, vedusį ją iš vieno sukilimo į kitą, ir tradicinės sarmatiškosios kultūros grožį, taip pat parodyti procesą, kurio metu

³¹ [Aleksandras Dambrauskas], *op. cit.*, p. 14.

³² Juozas Tumas-Vaižgantas, „Sofija Przybylauskienė“, in: Vaižgantas, *Raštai*, t. 16: *Literatūros istorija, 1896–1933*, parengė Iona Čiužauskaitė, vyr. redaktorius Vytautas Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 187.

³³ Juozas Tumas-Vaižgantas, „Marija Pečkauskaitė“, in: Vaižgantas, *Raštai*, t. 16, p. 143.

iš esmės pasikeitė bajorijos vieta visuomenėje. Jeigu Petkevičaitė-Bitė, Šatrijos Ragana ir Čiurlionienė šio proceso pradžią matė lietuvių tautinio atgimimo epochoje, savo prozoje vaizduodamos pažangios bajorijos kelią į modernią lietuvių visuomenę, tai Neveravičius būtent bajoriškiosios Abiejų Tautų Respublikos saulėlydžio epochoje atrado tuos esminius visuomenėje vykusius pokyčius, kurie per XIX a. atvedė iki dabartinės Lietuvos. Sumanytame *Šešių kartų* istoriniame cikle, kuriam priklauso abu minėti romanai, Neveravičius ketino „objektyviai parodyti, kaip mūsų tautos viršūnės, bajorija, palaipsniui atsižadėdama gimtosios kalbos, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos tradicijų, per separatistinį XVII amžiaus pabaigos judėjimą, unijinį 1831 metų ir prolenkišką 1863 metų sukilimus, nušvitus lietuviškai Aušrai ir atgimstant Nepriklausomybei, atsidūrė tos nepriklausomybės priešų eilėje“, taip pat nušviesti „raidą lietuviškosios sąmonės, kylant jai iš tautos gelmių, iš amžiais prispaustos liaudies, ir atvedus ligi patriotiškos apoteozės – Nepriklausomybės“³⁴. 1938 m. įstojimo į Lietuvos rašytojų sąjungą proga *Literatūros naujienose* pristatydamas skaitytojams savo kūrybą, Neveravičius teigė rašęs dar vieną šio ciklo romaną apie tolimesnį 1831–1856 m. laikotarpį ir svarstęs, ar nevertėtų tarp pirmojo ir antrojo romanų pasakojimų įterpti romano apie Napoleono epochą. Deja, šie romanai taip ir liko neparašyti, o rašytojo sumanymas atskleisti pasikeitimus ir pervartas, kurias patyrė bajoriškoji ir valstietiškoji lietuvių tauta „tragiškiausiu savo gyvenimo laikotarpiu: nuo Nepriklausomybės praradimo ligi jos atgavimo“, nebuvo iki galo įgyvendintas. Tačiau ir vienintelės dienos šviesa išvydusios ciklo dalys *Blaškomos liepsnos* ir *Erškėčiai* leidžia suvokti rašytojo užmojo platumą ir sudėtingumą, dėl kurio šį ciklą galima laikyti išskirtiniu lietuvių istorinės literatūros kontekste.

Blaškomose liepsnose rašytojas niūriomis spalvomis piešia paskutiniąsias bajoriškiosios abiejų tautų valstybės dienas, vaizduodamas chaose skendintį svetimųjų valdomą kraštą, kuriame viešpatauja vaidai, politinė anarchija ir visos įmanomos ydos. Šios tragiškos padėties priežastys yra siejamos su tradicinių bajorijos vertybių, kuriomis buvo paremta valstybė – pilietiškumo, visuomeniškumo, visuotinio gėrio imperatyvo, patriotiškumo, moralės, – atsisakymu, pasiduodant svetimoms įtakoms, savanaudiškumui ir amoralumui. Didžiausia kaltė dėl valstybės žlugimo tenka jos valdovams ir didikams: Neveravičiaus teigimu, Lietuvos ir Lenkijos valstybę sužlugdė

³⁴ Fabijonas Neveravičius, „Autobiografija“, in: *Literatūros naujienos*, Kaunas, 1938, Nr. 1, p. 5.

„valdovai, didikiški karaliukai, girti Radvilai, parsidavėliai Branickiai, Čartoriskiai, Žėvuskiei ir ištisas legionas kitų, kiekvienas traukė į savo pusę, kiekvienas savaip „gelbėjo“ „tėvynę“, *vulgo* – savo valdas“³⁵. Rašytojo nuomone, XVIII a. paskutinių dešimtmečių įvykiai parodė, kad bajorija jau nebebuvo pajėgi atlikti savo pagrindinių pareigų visuomenėje – deramai ją valdyti ir ginti nuo priešų, tad jos pasitraukimas iš vadovaujančios visuomeninės pozicijos, užleidžiant ją kitiems luomams, buvo neišvengiamas. Todėl Kosciuškos sukilimo išvakarėse pagrindinis *Blaškomų liepsnų* herojus Gerardas Skirgaila, nusivylęs savo luomo žmonėmis, teigia, kad sukilimą įmanoma laimėti tik su įpiliėtintos liaudies pagalba:

Netekau pasitikėjimo bajorija. Taip! Aš nuo amžių per kartų kartas bajoras, pradau pasitikėjimą savo luomu! [...] Mūsų dvasia supuvusi... Mes negalime pakelti tėvynės, nes esame silpni ir suniekšėję. Turime kviestis pagalbom naujas jėgas, kurios įgalins tautą kovoti ir laimėti! Ir toms jėgoms tėvynėje turime suteikti naują vietą. Nebe vergų, nebe atstumtųjų, bet teisėtų valstybės piliečių vietą!³⁶

Abiejuose Neveravičiaus romanuose keliama bajorijos atsinaujinimo programa, reikalaujanti ne tik jai pačiai keistis, bet ir keisti santykį su liaudimi, suteikiant jai visuomenėje kitokį – laisvės, lygybės ir brolybės principais pagrįstą statusą. Pagrindiniai romanų herojai stengiasi demokratizuoti santykius su baudžiauninkais, elgiasi su jais teisingai ir žmoniškai, tačiau jų santykis su valstiečiais išlieka paternalistinis, į juos niekada nežiūrima kaip į sau lygius. Vis dėlto abiejų romanų įvykius skiriantis bemaž keturių dešimtmečių laikotarpis leidžia parodyti per jį įvykusius bajorijos savimonės pokyčius demokratėjimo linkme: jeigu *Blaškomose liepsnose* šios idėjos dar tik pradedamos kelti, o gerą bajorų elgesį su valstiečiais galime laikyti veikiau moralinių savybių ir globėjiskumo išraiška, tai 1831 m. sukilimą aprašančiuose *Erškėčiuose* pažangūs bajorai jau atvirai kalba apie visų luomų laisvės ir lygybės būtinybę, suprasdami, kad privalo palaikyti valstiečių siekius, suteikti jiems lygias pilietines teises ir įtraukti į bendrą kovą, nes tik pagal epochos dvasią atsinaujinusi ir susivienijusi visuomenė sugebės iškovoti laisvę ir sukurti visuotinę gerovę:

Norėdami laimėti, turime eiti visi, turi sukilti visa tauta, kaip vienas žmogus. Ne bajoriška tauta, bet tautos visuma. Kyla liaudis ir reikalauja sau teisių. Palaikykim ją, kovokim drauge su jais, prikelkim seną, galingą valstybę naujais pagrindais! [...] norėdami sukelti liaudį, turime pažadėti ne kokių lengvatų, bet

³⁵ Fabijonas Neveravičius, *Blaškomos liepsnos*, t. 2, Kaunas: Pažanga, 1936, p. 253–254.

³⁶ *Ibid.*, p. 300.

turime pažadėti išlaisvinti vergus ir juos padaryti teisėtais atgijusios tėvynės piliečiais. Prisikėlusį tėvynę turės jiems patikrinti žmonišką buitį.³⁷

Šias idėjas įgyvendina ir pagrindinis *Erškėčių* herojus Andrius Skirgaila, kuris, išeidamas į sukilimą, paleidžia iš baudžiavos savo valstiečius, kviesdamas juos laisvu noru eiti drauge ginti tėvynę nuo priešų. Pažangūs bajorai romane kelia liaudies švietimo klausimą, suvokdami, kad tik šviečiant liaudį galima iš tiesų įgyvendinti lygių pilietinių ir visuomeninių teisių reikalavimą. Ši bajorijos sąmonės poslinkį *Erškėčiuose* iliustruoja bajoraitė Zosė Skirgailaitė, savo lėšomis leidžianti mokytis į Kražius baudžiauninkų Butvilų Petriuką, kuris, kaip galima numanyti, tolimesnėje *Šešių kartų* ciklo dalyje būtų atstovavęs vieną iš pirmųjų valstiečių kilmės lietuvių inteligentų.

Kaip priešingybė pažangiai bajorijai piešiami konservatyvūs, savo nauja ir turimos visuomeninės pozicijos išsaugojimu susirūpinę bajorai, nepriimančios jokių visuomenės modernizavimo ir demokratizavimo idėjų, nes jose įžvelgia grėsmę savo luomui. Jų pažiūras bene ryškiausiai perteikia ponas Brėmeris, neįsivaizduojantis, kad valstiečiai kada nors galėtų prilygti bajorams bei pasisakantis už prievarta ir klusnumu paremtą baudžiatvėrį santykių išsaugojimą: „Mužiką reikia mušti, mušti, kiek telpa, kad turėtum iš jo naudos. Reikia jį mušti, kad dirbtų, reikia rankos nesigailėti, kad pagarbą savo ponui jaustų“³⁸.

Besikeičiančią visuomeninę situaciją ir liaudies sąmonėjimą atspindi ir kuriami valstietiški personažai: jeigu *Blaškomose liepsnose* valstiečiai vaizduojami kaip pasyvi, beveik balso neturinti masė, už kurią mąsto bajorai, tai *Erškėčiuose* jie jau yra maištingai nusiteikę (ypač jaunimas), pasitikintys savo jėga ir savo teises įnirtingai ginantys žmonės, reikalaujantys sumažinti lažą, besipriešinantys fizinėms bausmėms ir maištaujantys prieš rekrūtų imti atėjusius caro kareivius. Valstiečiai ne tik kviečiami ponų, bet ir patys stoja į sukilėlių gretas, visų pirma viliojami galimybės gauti asmeninę laisvę ir žemę, tačiau kartu jie suvokia ir juos su bajorais vienijantį siekį – išsilaisvinimą iš Rusijos valdžios. Neaštrindamas luominio konflikto, rašytojas parodo, kad apie 1830 m. jau atsirado nauja valstiečių karta, gebanti formuluoti savo tikslus ir už juos kovoti. Valstiečiai pamažu virto savarankiška jėga, su kuria bajorija privalėjo skaitytis, ir jos svoris visuomenėje tolydžio didėjo.

Nepaisant skelbiamų visuomenės modernėjimo, liberalėjimo ir demokratėjimo idėjų, Neveravičiaus siūloma bajorijos atsinaujinimo programa

³⁷ Fabijonas Neveravičius, *Erškėčiai*, t. 1, Kaunas: Spaudos fondas, 1937, p. 248–249.

³⁸ Fabijonas Neveravičius, *Blaškomos liepsnos*, t. 1, p. 77–78.

nėra paremta bajoriškųjų tradicijų atmetimu, bet veikiau grįžimu prie senųjų jos tapatybę pagrindžiančių vertybių – riteriškumo, pilietiškumo, visuomeniškumo, moralumo ir tradicinės kultūros, kurias įkūnija pagrindiniai romanų herojai Žemaitijos bajorai. Jų paveiksluose į pirmą vietą iškyla vaizduojamo istorinio laikotarpio poreikius labiausiai atitinkantis riteriškumas: pareiga pasiaukojamai ginti ir laisvinti tėvynę tampa kiekvieno bajoro gyvenimo imperatyvu, suteikiančiu jam vertę ir prasmę. Romantikų pavyzdžiu išskeldamas riteriškąsias bajorijos vertybes ir besąlygišką laisvės siekį, Neveravičius pateikia romantinę aktyvistinę istorijos viziją, reikalaujančią didelio žygdarbio ir idėją patvirtinančio veiksmo³⁹, kurią jo romanuose įkūnija žemaičių bajorų sukilėlių žygiai. Pastebėtina, kad riteriškojo bajorijos etoso dominavimas yra ryškus ir visoje romantinės ideologijos stipriai paveiktoje XIX a. – XX a. pirmos pusės lenkų istorinėje literatūroje, uoliai kūrpusioje senąją bajoriškąją mitologiją⁴⁰. Lenkų istorikas Stanisławas Siekierskis kaip vieną iš bajorijos riteriškumo mitų kūrimo priešasčių nurodo visose gyvenimo srityse silpnėjusį bajorijos kaip luomo, lemiančio tautos likimą, vaidmenį, taip pat jos susirūpinimą savo visuomenine pozicija⁴¹. Janusz Tazbиро nuomone, istoriniai romanai padėjo bajorijai įtvirtinti savo kolektyvinę atmintį, juose pateikdami istorijos viziją, kurioje būtent bajorija atliko pagrindinį vaidmenį:

Istorinio romano herojus visų pirma buvo bajoriškoji tauta. [...] Bajorijos iškėlimas į pirmą planą yra nesunkiai paaiškinamas. Romanas kaip literatūros žanras, atsižrėžęs į bajoriškąsias valstybės praeitį, turėjo parodyti būtent šio luomo reikšmę. Jis pasakojo apie didžiuosius istorijos įvykius, kuriuose būtent bajorija vaidino blogą arba gerą, tačiau lemiamą vaidmenį. Dar svarbesnė priežastis buvo ta, kad rašymas apie bajoriją suteikė galimybę pavaizduoti ginkluotas kovas, kurioms tiek prieš valstybės padalijimus, tiek tautinių sukilimų metu taip pat vadovavo bajorija.⁴²

Vaizduodamas didvyriškas bajorų kovas už Lietuvos laisvę, Neveravičius išryškino jų nuopelnus visos lietuvių tautos gyvenime, taip pagrįsdam

³⁹ Plg. Maria Janion, Maria Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Warszawa: PIW, 1978, p. 23.

⁴⁰ Jacek Kolbuszewski, „Rola literatury w kształtowaniu polskich mitów politycznych XIX i XX wieku“, in: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 9: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, redaktor Wojciech Wrzesiński, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994, p. 54.

⁴¹ Stanisław Siekierski, *Kultura szlachty polskiej w latach 1864–2001*, Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2003, p. 87.

⁴² Jan Tazbir, „Historia w powieści“, in: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, p. 339.

mas jų priklausymą lietuvių tautai ir kartu paneigdamas dominuojančiame lietuvių istoriniame naratyve įsitvirtinusią nuomonę, kad po Liublino unijos bajorija sulenkėjo ir atskilo nuo lietuvių tautos⁴³. Iškelta riteriškumo vertybė ne tik grąžino bajorijai pirminę jos luomo legitimaciją, bet ir susiejo XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios žemaičių bajorus su jų protėviais, Viduramžiais kovusiais su kryžiuočiais, duodama dar vieną argumentą lietuviškai jų kilmei:

Argi mes, žemaičių bajorai, palikuonys didvyrių, kurie savo pečiais sugebėdavo atremti geležinę kryžiuočių apgriūtį, kurių protėviai niekad nesigailėjo savo kraujo ir pirmieji ėjo respublikos ginti, argi mes abejingai žiūrėsime ir lauksime, kol mums laisvę iškovos kiti arba žus kovoje?⁴⁴

Beje, *Erškėčiuose* vaizduodamas 1831 m. sukilimą, rašytojas pamini ir „Neveravičiaus dalgininkus“, taip bandydamas įteisinti ir savo giminės atmintį bei vietą Lietuvos istorijoje⁴⁵.

Greta riteriškumo savo herojų paveiksluose rašytojas išryškina visą puokštę su tradicine bajoriškąja tapatybe siejamų bruožų: visų pirma, patį bajoriškumą, savo kilmės vertinimą, garbės ir orumo jausmą – vertybes, kurios bajorijai išliko labai svarbios iki XX a. pirmų dešimtmečių⁴⁶. Nuo bajoriškumo yra neatsiejamas katalikų tikėjimas ir aukštos asmens moralinės savybės: dora, teisingumas, pasiaukojimas kitų labui, žmoniškumas ir narsa. Šalia narsos rikiuojasi ne tokie kilnūs, bet irgi prie tradicinių bajorų bruožų priskiriami bravūriškumas ir polinkis vaidytis. Itin svarbi bajorijos vertybė yra prisirišimas prie iš tėvų paveldėtos žemės, savojo dvaro. Grįžę iš kovų bajorai su užsidegimu imasi ūkio darbų ir pavyzdingai tvarkosi dvaruose. Gebėjimas gerai prižiūrėti dvarą yra beveik prilyginamas sugebėjimui narsiai kovoti: eidamas į Kosciuškos sukilimą Gerardas Skirgaila moko dvarė liekantį ūkininkauti sūnėną Kristupą, kuris trokšta eiti kovoti kartu su juo, kad „ne vien tas tarnauja bendram reikalui, kuris ginklu kovoja“⁴⁷.

⁴³ Anot Antano Alekno, lietuvių bajorija, dalyvaudama politiniame Abiejų Tautų Respublikos gyvenime, atskilo nuo lietuvių tautos ir prisiliejo prie lenkų tautos: „Bajoriškai-lenkiškoji politika privedė lietuvių tautą prie suskilimo. Bajorai atsiskyrė nuo savo tautos ne tik tai teisėmis, bet ir kalba. Daugelis jų visai užmiršo savo tėvų kalbą, ėmė gyventi vien lenkų idealais. Bendros valstybės griuvimo nelaimės, pastangos atgauti nepriklausomybę, stiprino lietuvių bajoruose lenkiškąjį patriotizmą“ (Antanas Alekna, *Lietuvos istorija*, Antroji praplatingoji laida, Tilžė: J. Reylenderio ir sūnaus sp., 1923, p. 200).

⁴⁴ Fabijonas Neveravičius, *Erškėčiai*, t. 2, p. 73.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 90.

⁴⁶ Szymon Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa: Trio, 1996, p. 21.

⁴⁷ Fabijonas Neveravičius, *Erškėčiai*, t. 2, p. 295–296.

Kalbant apie žemaičių bajorijos santykį su tautiškumu, reikia pasakyti, kad Neveravičiaus vaizduojami bajorai save suvokia pilietinės tautos kategorijomis ir, priklausydami lenkų kultūros laukui bei puoselėdami patriotinius jausmus bendrai su lenkais tėvynei, save laiko lietuviais – LDK piliečiais. Šis atskirumas ypač išryškinamas Gegužės 3-iosios konstitucijos priėmimo posėdyje, Aleksandro Mykolo Sapiegos kalboje, kurioje pabrėžiama lietuvių ir lenkų tautų lygybė ir akcentuojami lietuvių nuopelnai bendrai valstybei. Konstitucijos priėmimą pagrindinis *Blaškomų liepsnų* herojus Gerardas Skirgaila supranta kaip skriaudą Lietuvai, kuri neteko turėto savarankiškos valstybės statuso ir nuo tol tesudarė „beteisę dalį šios smėlėtos šalies, kurios pašėlusiai tvinksinčioj širdyj jis dabar klajoja ir jaučiasi svetimas“⁴⁸. Vis dėlto, rašytojo nuomone, atsižvelgiant į tuometinę politinę situaciją, derėjo atidėti ginčus dėl Lietuvos statuso Abiejų Tautų Respublikoje, kadangi tuo metu buvo daug svarbiau bendromis jėgomis sustiprinti valstybę ir apginti ją nuo didžiausių jos priešų „maskolių“. Tik tada būtų galima kalbėti apie turėtų LDK teisių susigrąžinimą. Rašytojo teigimu, XVIII a. pabaigos pažangieji Lietuvos bajorai buvo linkę atsisakyti separatistinių siekių dėl bendros tėvynės išlaisvinimo idėjos, tačiau jie niekada netapatino Lietuvos su Lenkija⁴⁹. Apibūdindamas, kas jam yra tėvynė, Gerardas kaip priešstatą lenkiškai „smėlėtai šaliai“ piešia miškingą Lietuvos kraštovaizdį, paremtą lenkų literatūrinėje tradicijoje įsigalėjusiu idilišku giriomis apaugusio krašto, kuriame gyvena dori ir artimi gamtai žmonės, paveikslu⁵⁰:

Su tėvynės vardu jo širdyje siejosi giringi Lietuvos plotai, skardžių sukaustyti Lietuvos upokšniai ir žemos smaragdinės lankos, susmegusios, šiaudinių stogų gaurais apžėlusios sodybos. Rudinioti, lėti, pareigingi, teisybę ir Dievą mylintys žmonės.⁵¹

⁴⁸ *Ibid.*, p. 158.

⁴⁹ „Nutilo vaidai, atšipo neapykantos, asmeniškumai. Jų vieton iškilo patriotizmo apoteozė. Bet drauge toj jausmų, idėjų ir besiartinančios audros maišaty galutinai skendo lietuviškos bajorijos išskirtinumo jausmas ir atšipo regionalinis Lietuvos patriotizmas. Atrodė, esąs tik bendras priešas ir bendri interesai. Negausūs lietuviško žodžio gynėjai ir lietuviškos tautinės sąmonės kėlėjai dirbo tyliai, nepalankiausiomis sąlygomis, karščiausi Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės propagatoriai nuėjo su srove, nes suprato vieni neiškovosią Tėvynei laisvės. Bajorijai užsitrynė sąvokos Lietuva ir Lenkija, susidarė sintezė – Tėvynė, kurios didybę atgaivinti ji kilo. Tačiau kiekvienas jų visa siela jautė esąs didingos tautos sūnus ir, nors lenkiškai kalbėdamas, save laikė ir vadino lietuviu“ (Fabijonas Neveravičius, *Blaškomos liepsnos*, t. 2, p. 37).

⁵⁰ Žr. Daniel Beauvois, „Mit „Kresów Wschodnich“, czyli jak mu położyć kres“, in: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 9, p. 97–98.

⁵¹ Fabijonas Neveravičius, *Erškėčiai*, t. 2, p. 158.

Vis dėlto, nors XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmais dešimtmečiais Lietuvos bajorų turėtą pilietinę tautos sampratą Neveravičius ir laiko natūraliu dalyku, *Blaškomose liepsnose* jis įterpia pastebėjimą apie lenkų kalbos svetimumą lietuvių lūpose, išsiduodamas, kad pats priklauso moderniai epochai, tautiškumą tiesiogiai siejusiai su kalba:

Ir plaukė taip daina po dainos, skambėjo mieguistuose laukuose, sklido per susikūprinusias baltas kalvas, aidėjo skardžiuose, [...] lėkė paukščio sparnais, nelyginant svetimomis rankomis apglėbdamos šventą žemaičių žemę. O juk iš tos žemės vaikų krūtinės ji veržėsi.⁵²

Atkurdamas Žemaitijos bajorų praeitį, Neveravičius itin daug dėmesio skiria jos kasdienybės kultūrai, idealizuodamas tradicinį dvarininko-žemdirbio gyvenimo stilių. Rašytojas su daugybe smulkmenų vaizduoja bajorų papročius, tradicijas, mandagumo normas ir materialiosios kultūros pasireiškimus, talentingai piešia bajorišką bendravimo kultūrą iliustruojančius paveikslus, puotų, medžioklių, pasivažinėjimų scenas, paįvairintas anekdotinėmis ir humoristinėmis situacijomis, dainelėmis ir oracijomis, nepamiršdamas perteikti bajorų kalbos manierą, kuriai būdinga iš Baroko laikų paveldėta lotyniškų posakių ir patarlių gausa:

Sakau jums, *omnibus spectantibus*, kad *viva exempla* čia turite, kaip tinka svečius garbingai priimti ir *convivium* ruošti, – ėmė balsiai girti teisėjas, bet jį nutraukė gale stalo sėdįs ponas Gaižauskas, kurs, iškėlęs šakute marinuotą ungurį, plonu veriančiu balsu suspiegė:

Indyk z sosem,
barszcz z bigosem –
dawniej jadły pany;
dziś robaki
i ślimaki
jedzą, jak bociany!⁵³

Rašytojas su neslepia simpatija žvelgia į tradicinę sarmatiškąją bajorų kultūrą, joje matydamas bajorijos tapatybę pagrindžiančias vertybes. Dėl šios priežasties su priešišku ir pašaipa žvelgiama į svetimų madų ir papročių vaikymąsi, laikant tai grėsme bajorų kultūros savitumui. *Blaškomose liepsnose* ir *Erškėčiuose* tradicinė bajorijos kultūra įgauna sakralumo žymių,

⁵² Fabijonas Neveravičius, *Blaškomos liepsnos*, t. 1, p. 32.

⁵³ Fabijonas Neveravičius, *Blaškomos liepsnos*, t. 2, p. 46. Emigracijoje rengdamas antrąjį romano leidimą, Neveravičius išvertė lenkiškus posakius ir dainas į lietuvių kalbą, taip tarsi mėginamas nuslėpti vaizduojamų bajorų priklausymą lenkiškai kultūrai.

pritapdama prie lenkų literatūroje nuo XIX a. uoliai kuriamo „nesunaikiamo sarmatiškai bajoriško lenkiškumo mito“⁵⁴, kuris ryškus ne tik bajoriškose gavendose, bet ir jų pavyzdžiu parašytuose romantikų kūriniuose, tokiuose kaip Adomo Mickevičiaus *Ponas Tadas*, tapusiam ne vien bajorijos, bet ir visos lenkų tautos kolektyvinės tapatybės formavimo programa. Ne atsitiktinai kasdienio bajorijos gyvenimo scenas ir kai kuriuos tipiškus bajorų personažus savo romanuose Neveravičius kuria remdamasis būtent XIX a. lenkų gavendomis, kuriose su gausiomis detalėmis buvo piešiamas XVII a. vidurio – XIX a. pradžios laikotarpio – vadinamųjų „kontušinių laikų“ – bajorų gyvenimas, papročiai ir įprastiniai užsiėmimai: dalyvavimas seimeliuose, karinė tarnyba, kaimynų bendravimas ir ginčai, puotos, medžioklės ir t. t.⁵⁵ Šie tradicionalistinių pažiūrų bajorų lūpomis pateikiami pasakojimai apie bajorijos praeitį, aukštinantys bajorišką gyvenimo būdą, tipiškus bajorų charakterio bruožus ir demonstruojantys prisirišimą prie bajorijos etoso bei jos vertybių, siekė išsaugoti amžininkų atmintyje bajoriškos kultūros klestėjimo epochą ir kanonizuoti esminius bajoriškiosios tradicijos elementus, taip atlikdami tautinės savigynos funkciją, kuri buvo ypač aktuali carinės okupacijos sąlygomis.

Neveravičiaus romanuose, su spalvingomis detalėmis piešiančiuose daugiau nei šimtmečio senumo bajorijos gyvenimą, taip pat galima išvelgti rašytojo pastangą įamžinti negrižtamai praeitin nueinantį bajorijos pasaulį su jos žygiais, materialiosios kultūros apraiškomis, papročiais, tradiciniais bajorų tipažais, jų pasaulėžiūra, idėjomis ir vertybėmis. Šioje vietoje verta prisiminti Pierre' o Nora teiginį, kad poreikis rekonstruoti atmintį išskyla tada, kai išnyksta natūrali atmintis ir tradicija⁵⁶. XX a. ketvirto dešimtmečio viduryje, kai buvo rašomi šie kūriniai, juose vaizduojamas bajoriškasis pasaulis sparčiai baigė nykti, nerasdamas sau vietos ir modernios lietuvių tautos kolektyvinėje atmintyje, tad juos galima laikyti bandymu bajoriją gražinti į lietuvių kolektyvinę atmintį su jos kultūra ir esminiais istorijos įvykiais – „atsiminimų figūromis“, pagrindžiančiomis jos tapatybę ir įteisinančiomis jos vietą lietuvių tautoje ir visuomenėje, kartu išsprendžiant istorinio tęstinumo ir kultūrinio paveldo perimamumo problemas. Žvelgdamas

⁵⁴ Lidia Burska, *Kłopotliwe dziedzictwo: Szkice o literaturze i historii*, Warszawa: Instytut Badań Literackich, 1998, p. 39.

⁵⁵ Kazimierz Bartoszyński, „Gawęda prozą“, in: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, p. 316.

⁵⁶ *Les lieux de mémoire*, t. 3: *Les France*, sous la direction de Pierre Nora, Paris: Quarto Gallimard, 1997, p. 4700.

iš savo meto perspektyvos, svarbiausiomis bajorijos atsiminimų figūromis Neveravičius laikė abiejų tautų valstybės žlugimo ir bandymų ją atgaivinti epochą, šiuo požiūriu pritaipdamas prie lenkų kolektyvinės atminties ir ją atspindinčios literatūros tradicijos⁵⁷, iškėlusios riteriškas bajorijos vertybes ir tradicinę sarmatiškąją kultūrą. Būtent riteriškas etosas ir tradicinė bajorų kultūra Neveravičiaus romanuose ryškiausiai pagrindžia bajoriškąją tapatybę, kartu parodydami bajorijos vertę ir jos nuopelnus Lietuvai, užtikrinančius jai garbingą vietą lietuvių visuomenės kolektyvinėje atmintyje. Reikia pridurti, kad riteriškas etosas apibrėžė ne tik rašytojo kuriamus herojus, bet ir jo paties tapatybę bei biografiją: 1919 m. įstojęs savanoriu į raitelių pulką atsikūrusioje Lietuvos kariuomenėje⁵⁸, pasibaigus kovoms dėl nepriklausomybės ir Klaipėdos krašto, jis tęsė karybos mokslus, o po jų 11 metų dėstė Karo mokykloje bei tarnavo 4-ajame Gedimino bei 5-ajame Kęstučio pėstininkų pulkuose, ilgamete tarnyba ginklu įrodydamas savo patriotiškumą ir ištikimybę Lietuvai.

Neveravičiaus pateiktas lietuvių bajorijos istorijos pasakojimas jo amžininkų buvo priimtas gerokai santūriau negu jau aptarti bajorių rašytojų kūriniai. Nors visi šie autoriai, žvelgdami iš savo luomo pozicijos, pasakojo apie bajoriją permainų laikotarpiu ir jos kelią modernios lietuvių visuomenės link, vienintelis Neveravičius sulaukė kritikos dėl „bajoriškos pažvalgos į daugelį dalykų“⁵⁹ ir pačios bajorijos pasirinkimo savo kūrinių objektu, kai tuo tarpu, anot recenzentų, lietuvių rašytojui pirmiausia turėtų rūpėti valstiečių gyvenimas⁶⁰. Pasak *Blaškomas liepsnos* recenzavusio Vinco Maciūno, „romano medžiaga būtų įvairi ir įdomi, bet lietuviui skaitytojui toks svetimas ir nemielas yra tasai sulenkėjusių bajorų, mūsų prosenolių baudžiauninkus engusių, dykaduoniškas gyvenimas. Jis pasigenda valstiečių gyvenimo vaizdų...“⁶¹

⁵⁷ Anot Jaceko Kochanowicziaus, „sukilimai ir kovos buvo beveik pagrindinė medžiaga, iš kurios buvo kuriamas tautinės tapatybės mitas“ (Jacek Kochanowicz, *Powstanie i chłopi. Cztery interpretacje: Kościuszko – powstanie 1794 r. – tradycja*, redaktor Jerzy Kowecki, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1997, p. 81).

⁵⁸ Szymonas Rudnickis teigia, kad XX a. pirmoje pusėje kariškio profesija, ypač tarnavimas kavalerijoje, buvo itin vertinamas dvarininkijos aplinkoje (Szymon Rudnicki, *op. cit.*, p. 107).

⁵⁹ J. B., „F. Neveravičius, *Erškėčiai*“, in: *Vairas*, Kaunas, 1938, Nr. 9, p. 573.

⁶⁰ Antanas Vengris, „F. Neveravičius, *Blaškomos liepsnos*“, in: *Naujoji Romuva*, Kaunas, 1937, Nr. 10, p. 238.

⁶¹ Vincas Maciūnas, „F. Neveravičius, *Blaškomos liepsnos*“, in: *Židinys*, Kaunas, 1937, Nr. 1, p. 133.

Priežasties, kodėl Neveravičiaus romanai sulaukė tokios kritikos reakcijos, veikiausiai reikėtų ieškoti jo pasirinktame laikotarpyje, netilpusiame į tarpukariu dominavusį Lietuvos istorijos pasakojimą, kuriame pagrindinis dėmesys buvo skiriamas ikiunijinio Lietuvos valstybingumo tradicijai ir modernios lietuvių tautos istorijai, tapatinamai su tautinio atgimimo epocha⁶². Šio pasakojimo veikiama lietuvių literatūra buvo linkusi „užmiršti“ Abiejų Tautų Respublikos gyvavimo laikus, siejamus su lietuvių valstybės irimu ir tautos lenkėjimu, dėl kurio didžiausia kaltė buvo verčiama bajorijai. Įsiterpdami į didžiumos lietuvių rašytojų apeinamą epochą, į kurią savo dramose drąsiau mėgino pažvelgti tik Balys Sruoga⁶³, Neveravičiaus romanai pateikė nekonvencionalią istorijos versiją⁶⁴, kvestionuodami nusistovėjusius bajorijos vertinimus ir mėgindami ją reabilituoti lietuvių visuomenės akyse: XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios bajorai parodomi kaip Lietuvos patriotai, pasiaukojusiai gynę jos laisvę sukilimuose, o jų kultūra, nežiūrint lenkiškumo, laikoma lietuvių kultūros dalimi. Nors romanuose piešiamas lietuvių bajorijos paveikslas atitiko vaizduojamo laikotarpio situaciją ir tuo metu vyravusias idėjas, vis dėlto XX a. ketvirto dešimtmečio lietuvių skaitytojui atrodė nepriimtina lenkiškai kalbančią, skirtingą negu lietuvių valstiečių kultūrą puoselėjančią, nors ir kilnių patriotinių tikslų vedamą bei demokratine linkme sukančią bajoriją laikyti lietuvių tautos dalimi. Todėl galima teigti, kad šiuo požiūriu bajorės rašytojos pasirinko dėkingesnę epochą, leidusią pateikti prie modernios lietuvių visuomenės labiau priartėjusios bajorijos paveikslą, kuris sulaukė skaitytojų pritarimo. Tuo tarpu Neveravičiaus romanų bajorai, niekaip netelpantys į etninio lietuviškumo rėmus, buvo priimti gerokai šalčiau, žiūrint į juos kaip į svetimus lietuviams. Pagrįsdami tokį požiūrį, *Erškėčių* recenzentai lyg susitarę pateikė trumpą istorijos „pamoką“, paremtą to meto lietuvių visuomenės

⁶² Dangiras Mačiulis, „Laikinosios sostinės kolektyvinės atminties kraštovaizdis“, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties kultūros transformacijos XX–XXI amžiuje*. Straipsnių rinkinys, sudarė Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010, p. 138–139.

⁶³ Čia vertėtų paminėti šį laikotarpį vaizduojančias Balio Sruogos dramas *Radvila Perkūnas* (1935), *Apyaušrio dalia* (1941), 1944 m. parašytą ir po karo išleistą *Kazimierą Sapiegą* (1947).

⁶⁴ Čia remiamasi lenkų istorikės Ewos Domańskos vartojamu nekonvencionalios istorijos terminu, nusakančiu tradicines istorijas bei jų atstovaujama ir įteisinama galia kvestionuojantį istorinį pasakojimą; žr. Ewa Domańska, *Historie niekonwencjonalne: Refleksje o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006, p. 13.

kolektyvine atmintimi⁶⁵, taip stengdamiesi „ištaisyti“ bajorišką kolektyvine atmintimi paremtą Neveravičiaus istorinį pasakojimą. Čia itin iškalbingas inicialais J. B. pasirašiusio recenzento pasisakymas, kuriame jis griežtai atskyrė „tikrus“ lietuvius valstiečius nuo bajorų, peikdamas Neveravičių už mėginimą juos priskirti lietuvių tautai:

Visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo priešakyje buvo bajorai. Prasti žmonės arė žemę ir baudžiavą vilko. Dar nebuvo nei Daukanto, nei Valančiaus darbų. Jaunosios Lietuvos mastu imant, pasak poeto, Lietuvoje dar buvo „tamsu ir juoda“. Bajorija, žinoma, turėjo savo interesų ir savo idealų. Bajorijos dvasinis gyvenimas su masių reikalais, visos lietuvių tautos, nesutapo. Tatai mes galime pastebėti ir iš A. Strazdo poezijos, to tipiško artojų poeto. Toje poezijoje nei svetimos valdžios, nei sukilimai nefigūruoja. Lietuvis artojas, savo buityje užkonservuotas, nuo visapusiškai platesnio gyvenimo nutolintas. Jam visiškai neįdomu, kurios valdžios klausytis. [...] Ir aišku, kad pirmame ir antrame sukilime, konkrečiai imant, ne dėl Lietuvos nepriklausomybės ir ne dėl visų žmonių gerovės buvo kovota ir kraujo palieta kaip vandens... [...]

Tačiau, per daug pakeldamas nuo žemės bajorus, ar nebus kai kur perdėjęs, norėdamas juos padaryti lyg kovotojais dėl vienos Lietuvos, be Lenkijos, dėl savarankiškumo, ar kaip kitaip pavadinsime? Atrodo, mums nėra nė reikalo šiaudien savintis ne visada realius buvusios bajorijos siekimus... Mums neverta juos ant savo kurpalio tempti. Tik, žinoma, apie mirusius arba gerai, arba nieko...⁶⁶

Neveravičiaus pastangą praplėsti lietuvių kolektyvinę atmintį, įtraukiant į ją XVIII a. paskutinių dešimtmečių – XIX a. pradžios bajorijos istoriją bei kultūrinį paveldą ir taip atkuriant nacionalizmo ideologijos pažeistą lietuvių tautos luominę pusiausvyrą bei istorinį ir kultūrinį tęstinumą bene vienintelis jau emigracijoje įvertino Algirdas Julius Greimas:

Tuo metu, kai tautinės kultūros vardu buvo žavimasi lietuviškų juostų ornamentika ir naiviais „grįžimo į kaimą“ motyvais, visa Neveravičiaus literatūrinė veikla ėjo nedėkingam lietuviškosios kultūros pamatų statymui. Neveravičius yra žmogus, kuriam nepakanka kunigaikščių Lietuvos, kuris suprato kartu ir lietuviškos istorinės tradicijos būtinumą, ir tai, kad istorinė tradicija nedaro 500 metų šuolių. Žemaitiškosios rasės palikuonis, kurio seneliai XVIII-ojo ir XIX-ojo amžiaus sukilimuose kovojo už laisvą Lietuvą, jis intuityviai, krauju pajunta tai, ką toks suvalkietis Boruta galėjo suprasti tik pamatęs Vilniaus bonias ir susiraizgiusias gatveles: kad Lietuva buvo ir po Vytauto Didžiojo, kad ir mes, kaip visa Europa, ir po jo nepavykusio karūnavimo gyvenome savo istoriją, kad

⁶⁵ Žr. [Benediktas Rutkauskas-Rutkūnas] P. Baublys, „F. Neveravičius, *Erškėčiai*“, in: *Dienovidis*, Kaunas, 1938, Nr. 6, p. 290; J. B., *op.cit.*, p. 572–573; A. Kr., „F. Neveravičius, *Erškėčiai*“, in: *Židinys*, Kaunas, 1938, Nr. 2, p. 274.

⁶⁶ J. B., *op. cit.*, p. 572–573.

ją reikėjo pasiimti sau, sutapdinti su dabartimi ir ateitimi. [...] svariausi jo istoriniai romanai, atkuriantieji prarastą Lietuvos laisvės kovų šimtmetinę tradiciją. Sruogos istorinė drama ir Neveravičiaus istorinis romanas – vienas žymių mūsų literatūros ir mūsų kultūros istorijos momentų.⁶⁷

Galima kelti klausimą, kaip toliau savo romanuose rašytojas būtų pristatęs lietuvių bajorų ir valstiečių sąmonės raidą ir kokius kelius į modernią visuomenę būtų parinkęs savo bajoriškiems herojams. Beliaika tik spėlioti, ar pervedęs juos riteriška dvasia per 1863–1864 m. sukilimą, kaip ir bajorės rašytojos, jis būtų rinkęsis į inteligentijos gretas vedančią pozityvizmo ideologiją, kuriai artimų idėjų galima išvelgti kai kurių *Erškėčių* herojų pažiūrose. Paties Neveravičiaus biografija kaip tik ir iliustruoja perėjimą nuo riteriškuoju etosu pagrįstos kariškio profesijos prie inteligento – rašytojo, vertėjo, redaktoriaus, kuri leido išskleisti kitus bajoriškiosios tapatybės dėmenis – visų pirma, visuomeniškumą.

Išvados. Apibendrinant galima teigti, kad vienas iš pagrindinių visų aptartų bajorų rašytojų kūrinių tikslų buvo parodyti bajorijos kelią į modernią lietuvių visuomenę, kartu pagrindžiant jos priklausymą lietuvių tautai. Skirtingai suvokdami modernios visuomenės užuomazgas, rašytojai rinkosi skirtingas epochas, kurdami jų dvasią atitinkančius bajoriškiosios tapatybės įsivaizdavimus. Jeigu Fabijonas Neveravičius savo istoriniuose romanuose vaizdavo Abiejų Tautų Respublikos žlugimo ir bandymų ją atkurti laikotarpi, leidusį atskleisti riteriškąją bajorijos etosą ir tradicinės sarmatiškos jos kultūros grožį, kartu išryškinant bajorų nuopelnus, ginant Lietuvos nepriklausomybę, tai Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Sofija Čiurlionienė ir Šatrijos Ragana rinkosi tautinio lietuvių atgimimo epochą, parodydamos pozityvizmo idėjų vedamų bajorų kelią lietuviybės link. Bajorių moterų kuriama bajorijos praeities vizija ir jų idėjinė programa, siūlanti išmokti lietuvių kalbą, paremti lietuvių tautinį judėjimą ir per aktyvią visuomeninę, kultūrinę bei švietėjišką veiklą įsijungti į lietuvių visuomenės kūrimo darbą, buvo artimesnė lietuvių visuomenės lūkesčiams ir todėl gerokai palankiau priimta skaitytojų, o Neveravičiaus mėginimas į lietuvių kolektyvinę atmintį grąžinti XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmų dešimtmečių lenkakalbę bajoriją su jos kultūra ir istorija buvo sutiktas rezervuotai, nes neatitiko dominuojančio lietuvių istorinio pasakojimo ir etninio lietuviškumo sampratos.

⁶⁷ Algirdas Julius Greimas, „Fabijonas Neveravičius“, in: Algirdas Julius Greimas, *Iš arti ir iš toli: Literatūra, kultūra, grožis*, sudarė Saulius Žukas, Vilnius: Vaga, 1991, p. 268.

Vis dėlto, nepaisant šių rašytojų pateikiamų skirtingų bajoriškosios tautybės įsivaizdavimų, juose galime išvelgti daugiau panašumų nei skirtumų – pirmiausia, tai bajorų luomo bendrumo jausmas, aktyvi visuomeninė ir pilietinė pozicija, globėjiškas požiūris į valstiečius, pagarba tradicinėms bajoriškosios kultūros vertybėms ir kartu noras keistis demokratėjimo linkme, suvokiant būtinybę atsiliepti į laiko dvasią. Tuo tarpu skirtumus reikėtų sieti su pasirinktais istoriniais laikotarpiais ir visiškai kitokia jų visuomenine bei istorine situacija, reikalavusia iš bajorijos skirtingų idėjinių ir vertybinių pasirinkimų.

NOBILITY'S IDENTITIES IN THE LITERARY WORK OF THE LITHUANIAN NOBLEMEN WRITERS OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY: THE ASPECT OF COLLECTIVE MEMORY

Vaiva Narušienė

Summary

The article analyzes the issue of nobility's identity in the creative work of Lithuanian noblemen writers of the first half of the 20th century. It focuses on the collective memory of the writers, which is one of the most important elements of collective identity: the memory provides the basis for the collective identity as it forms, gives importance and stores significant memories of a social group or a society.

To carry out the analysis in this respect, the following works were selected as representing best the nobility's collective identity: the novel *Ad astra* (1933) by Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, the novellas *Viktutė* (1901) and *Senamė dvare* (1922) by Marija Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana, an unfinished novel *Bundanti žemė* (1934) by Sofija Čiurlionienė, and the novels *Blaškomos liepsnos* (1936) and *Erškėčiai* (1937) by Fabijonas Neveravičius. In regard to the period of time and ideas, these works represent two different streams of ideas: Positivism, which includes the works by the first three writers describing the feudal caste during the Lithuanian National Revival, and Romantic Sarmatism, which includes the works by Neveravičius picturing the collapse of the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the November Uprising (1831). The article deals with the reasons for the choice of different periods of time, analyzes the ideas, values, ethos and behavioral models lying behind the described past events and personalities, and discusses why the writers considered them important. Moreover, the analysis also looks at the different identities of nobles that were created in each of the two mentioned visions of the feudal past.